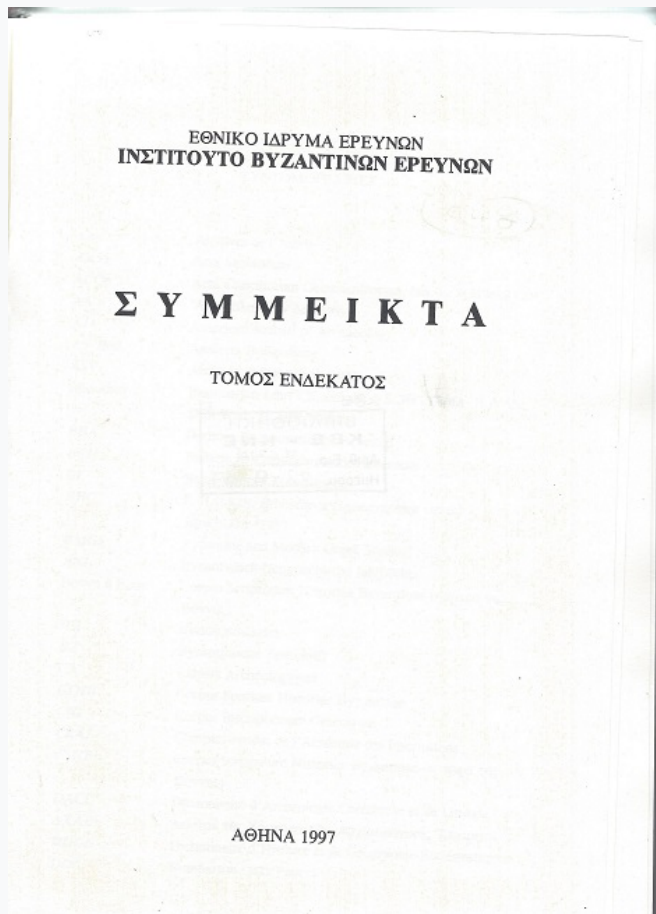

Byzantina Symmeikta

Vol 11 (1997)

SYMMEIKTA 11

Το δικαστικό προνόμιο της Νέας Μονής Χίου

N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.823](https://doi.org/10.12681/byzsym.823)

Copyright © 2014, N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Ν. (1997). Το δικαστικό προνόμιο της Νέας Μονής Χίου. *Byzantina Symmeikta*, 11, 49–62.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.823>

ΝΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΙΚΟ ΠΡΟΝΟΜΙΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΜΟΝΗΣ ΧΙΟΥ

Τον Ιούνιο του 1045, ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος, για να καθυστερήσει τις ανησυχίες των μοναχών της Νέας Μονής της Χίου, που είχε ιδρυθεί πρόσφατα¹, εξέδωσε ένα χρυσόβουλλο και παραχώρησε στην μονή προνομιακή δικαστική μεταχείριση. Σε περίπτωση αντιδικίας, οι μοναχοί διατηρούσαν το δικαίωμα να ενάγουν τους άλλους σε οποιοδήποτε δικαστήριο ήταν αρμόδιο· αντίθετα, οι αγωγές και οι μηνύσεις εναντίον της μονής έπρεπε να παρουσιάζονται αποκλειστικά στον ίδιο τον αυτοκράτορα: *μήτε θεματικόν ἢ πολιτικόν δικαστήν, μήτε τινά τῶν ἄλλων ἀρχόντων... ἀλλά μόνον ἀκροᾶσθαι τούτων τὸν τὴν αὐτοκράτορα λαχόντα διέπειν ἀρχήν... τὸν δὲ κριτὴν δεχόμενον, κατὰ τὰς βασιλικὰς ἀποφάσεις πληροῦν... μόνον γὰρ τὸ θειότατον καὶ βασιλικὸν βῆμα ταῖς κατὰ τούτων ἤδη δίκαις ἀνέωγε, καὶ ᾧ ἂν ὁ κρατῶν μετὰ τὴν τῆς κροτουμένης ἀγωγῆς ἀκρόασιν, ἐπιτρέψει τὴν διάγνωσιν ἢ ἐκβίβασιν*². Κάθε αγωγή, δηλαδή, εναντίον της μονής μπορούσε να διερευνηθεί μόνο από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, ο οποίος και θα ανέθετε την λήψη απόφασης ή την εκτέλεση της δικής του απόφασης σε κάποιο δικαστή ή σε οποιαδήποτε κρατική υπηρεσία επέλεγε ο ίδιος. Συνεπώς, κανείς δικαστής δεν θα είχε πια το δικαίωμα να παρουσιασθεί στο μοναστήρι εξ αιτίας οποιασδήποτε δίκης, ούτε να ασκήσει εξουσία επί της μονής, των μοναχών ή της παρουσίας της (*μή τινα δικαστήν εἰς τὴν δηλωθεῖσαν μονὴν περιένοι δίκης οἰασδήτινος ἔνεκεν, μήτε τι σύμβολον ἀρχικῆς δυναστείας κατ' αὐτῆς*

1. Η τελευταία μελέτη για την ιστορία της Νέας Μονής Χίου, με λεπτομερή ανάλυση των πηγών, οφείλεται στον Χ. ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου. Ἱστορία καὶ ἀρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981. Ιδιαίτερα για την ίδρυση, γύρω στο 1042, βλ. σελ. 21 κ. ε. Το θέμα της ίδρυσης επανεξετάζεται και από τη Ντούλα ΜΟΥΡΙΚΗ, *The Mosaics of Nea Moni on Chios*, Αθήνα 1985, 21-29.

2. *JGR* I, 629-631.

καὶ τῶν ἐν αὐτῇ τε καὶ ὑπ' αὐτὴν ἐπιδείκνυσθαι)³. Το προνόμιο αυτό θα ίσχυε για κάθε είδους υποθέσεις, είτε για κτηματικές διεκδικήσεις είτε για διαφορές ως προς τα σύνορα των κτημάτων είτε για οποιοδήποτε άλλο πρόβλημα ή αμφισβήτηση (*καινοτομίας... καὶ ἀμφιβολίας*). Το χρυσόβουλλο κλείνει με τον (συνηθισμένο για τις φορολογικές απαλλαγές) κατάλογο κρατικών υπαλλήλων, που καλούνται να σεβαστούν τα περιεχόμενα του χρυσόβουλλου: ανάμεσά τους αναφέρεται και ο δρουγγάριος της βίγλης, ο πρόεδρος δηλαδή του μεγαλύτερου αυτοκρατορικού δικαστηρίου, μαζί με τους δικαστές της Κωνσταντινούπολης (δηλαδή του δικαστηρίου του Ιπποδρόμου⁴) και των επαρχιών (*κριτῶν πολιτικῶν καὶ θεματικῶν*).

Το προνόμιο φαίνεται ευρύτατο· όπως είναι φυσικό, παρερμηνεύθηκε και θεωρήθηκε ως περίπτωση δικαστικής *immunitas* στο Βυζάντιο. Νομίζω, όμως, ότι παραχωρήθηκε για να αντιμετωπισθούν συγκεκριμένες απειλές κατά της μονής κι αυτό και θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω, αφού πρώτα αναλύσω τον τρόπο με τον οποίο παρερμηνεύθηκε.

1. Το προνόμιο της Νέας Μονής δεν έχει σχέση με την δικαστική *immunitas*.

Η δικαστική *immunitas* μας είναι γνωστή από την προφουεουδαρχική περίοδο της Δυτικής Ευρώπης· υπάρχει όταν παραχωρηθεί σε ιδιώτη το δικαίωμα να απονέμει δικαιοσύνη μέσα στα κτήματά του. Ο θεσμός αυτός αποτελεί βασική υφαρπαγή των εξουσιών του κράτους εκ μέρους του τοπικού άρχοντα· εμφανίζεται συνήθως στα έγγραφα προνομίων με τη μορφή απαγόρευσης προς τους κρατικούς υπαλλήλους, συμπεριλαμβανομένων και των δικαστών, να εισέλθουν στο προνομιούχο κτήμα, ακόμη κι αν αυτό ήταν απαραίτητο για μίαν ανάκριση (*ad causas audiendas*) ή για να βρεθούν μάρ-

3. *JGR* I, 629.

4. Το δικαστήριο του Ιπποδρόμου έπαιξε στα μέσα του ΙΑ' αιώνα σημαντικό ρόλο στην ερμηνεία της παλαιάς νομοθεσίας. Έχω γράψει πώς καταλαβαίνω την λειτουργία του δικαστηρίου της Κωνσταντινούπολης στο άρθρο μου: *The Peira of Eustathios Romaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law*, *Fontes Minores* 7, 1986, 169-192.

τυρες. Άμεση συνέπεια του προνομίου αυτού ήταν να δημιουργηθούν από τους φεουδάρχες ιδιωτικές αστυνομίες και ιδιωτικά δικαστήρια, που ελέγχονταν αποκλειστικά από τους ίδιους. Πρέπει πάντως να υπογραμμισθεί ότι το δικαίωμα απονομής δικαιοσύνης συνήθως δεν παραχωρούνταν επίσημα και στη Δυτική Ευρώπη, αλλά μάλλον το ιδιοποιούνταν αυθαίρετα οι φεουδάρχες⁵.

Στο καθ' εαυτό Βυζάντιο, κατά τη γνώμη μου, τέτοια προνόμια δεν φαίνεται να παραχωρήθηκαν πριν από το 1204, όσο δηλαδή η αυτοκρατορία διατηρούσε τους συγκεντρωτικούς θεσμούς της και ο αυτοκράτορας παρέμενε ισχυρός, ικανός να καταπολεμήσει αποτελεσματικά κάθε απόπειρα υπαρπαγής των εξουσιών του κράτους⁶. Αλλά και μετά το 1204, παρά την διάσπαση και την δημιουργία παράλληλων εξουσιών, το βυζαντινό κράτος της Κωνσταντινούπολης φαίνεται πως απέφυγε αυτού του είδους τις παραχωρήσεις —τουλάχιστον δεν έχουμε, όσο γνωρίζω, καμιά σαφή και αναντίρρητη μαρτυρία. Μόνο από την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας σώζεται μια τέτοια «σαφής και αναντίρρητη μαρτυρία» στο χρυσόβουλλο του 1364 για την μονή Σουμελά, με το οποίο παραχωρήθηκε στους μοναχούς το αποκλειστικό δικαίωμα να εισπράττουν τους φόρους των παροίκων τους και να τους απονέμουν δικαιοσύνη (*κρίνεσθαι και άπαιτεῖσθαι*)⁷.

5. N.-D. FUSTEL DE COULANGES, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France*, τομ. V: Les origines du système féodal, Παρίσι² 1900, 366 κ. ε.

6. Υπάρχει μια φαινομενική εξαίρεση στην Κάτω Ιταλία: το 1045, ο κατεπάνω Ιταλίας Ευστάθιος Παλατίνος, για να ανταμείψει τον κριτή Βυζάντιο από το Bari για την υποστήριξη που πρόσφερε στα αυτοκρατορικά στρατεύματα, του παραχώρησε δύο χωριά στην Απουλία με φορολογική απαλλαγή και με το δικαίωμα να εγκαταστήσει σ' αυτά κι άλλους χωρικούς για να τον υπηρετούν. Στο έγγραφο προσδιορίζεται ότι οι χωρικοί αυτοί θα δικάζονται σύμφωνα με το λογγοβαρδικό δίκαιο από τον ίδιο τον Βυζάντιο για κάθε είδους υποθέσεις, πλην του φόνου. Βλ. J. LEFORT - J. M. MARTIN, Le sigillion du catépan d'Italie Eustathe Palatinos pour le juge Byzantios (décembre 1045), *Mélanges de l'École Française de Rome, Moyen-Age Temps Modernes* 98/2, 1986, 525-542, κυρίως 541. Πρόκειται για ειδική περίπτωση που δεν έχει σχέση με όσα συνέβαιναν στην υπόλοιπη αυτοκρατορία, διότι πρόκειται για περιοχή στην οποία εφαρμόζεται το λογγοβαρδικό και όχι το βυζαντινό δίκαιο. Άλλωστε, ο Βυζάντιος ήταν τοπικός κριτής (*iudex*) και συνεπώς είχε αρμοδιότητα να απονείμει δικαιοσύνη στο όνομα του αυτοκράτορα.

7. *MM V*, 279.

Έχει δημιουργηθεί σύγχυση γύρω από το θέμα για τρεις λόγους. (α) Η παραχώρηση δικαστικών προνομίων γίνεται στο Βυζάντιο με έγγραφα παρόμοια με αυτά που χρησιμοποιούνται για την παραχώρηση φορολογικών απαλλαγών· συνεπώς τα έγγραφα αυτά μπορούν να παρερμηνευθούν. (β) Στο Βυζάντιο οι δικαστές ήταν και φοροεισπράκτορες και, συνεπώς, κάθε περιορισμός των φοροεισπρακτικών τους δραστηριοτήτων μπορεί να παρερμηνευθεί και ως περιορισμός του δικαιώματός τους να απονέμουν δικαιοσύνη. (γ) Στο Βυζάντιο κάθε διορισμός σε δημόσια θέση συνεπαγόταν και την απονομή δικαιοσύνης μέσα στα πλαίσια της νέας αυτής δικαιοδοσίας⁸, συνεπώς συχνά εμφανίζονται να απονέμουν δικαιοσύνη άτομα που δεν είναι επαγγελματίες δικαστές, πρόκειται όμως για υπαλλήλους του κράτους, που ενεργούν υπό την υπαλληλική τους ιδιότητα και όχι ως ιδιώτες.

Η φορολογική απαλλαγή στο Βυζάντιο, η *έξκουσσειά* θεωρήθηκε από παλιά ως το αντίστοιχο της Δυτικής *immunitas*⁹ (χωρίς όμως να είναι τελείως ταυτόσημη προς αυτή, δεδομένου ότι συνήθως η *έξκουσσειά* συνεπάγεται μερική μόνον απαλλαγή από τούς φόρους). Ο πρώτος που μελέτησε τον θεσμό σε βάθος, ο Jakovenko, παρατήρησε, ορθά κατά τη γνώμη μου, πως η δικαστική *immunitas* δεν μαρτυρείται στο Βυζάντιο πριν από τον 14ο αιώνα¹⁰. Η άποψη όμως αυτή αμφισβητήθηκε από τον Uspenskij¹¹, και αργότερα, με μεγαλύτερη έμφαση, από τον Ostrogorsky¹², τον Freijdenberg¹³ και τον Melovski¹⁴, που υποστήριξαν πως δικαστική *immunitas* υπήρχε στο

8. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe s.*, Παρίσι 1972, 319.

9. M. PLATON, *Observations sur le droit de la prérogative en droit byzantin*, *Revue générale des droits, de la législation et de la jurisprudence en France et à l'étranger* 28, 1904, 304-305.

10. P. A. JAKOVENKO, *K istorii immuniteta v Vizantii*, Jurjev 1908, 28-31, 66-70.

11. K. USPENSKIJ, *Ekskussija-immunitet v Vizantijskoj imperii*, *Viz. Vrem.* 23, 1917-1922, 86.

12. G. OSTROGORSKY, *Pour l'histoire de l'immunité à Byzance*, *Byzantion* 28, 1958, 165-254, κυρίως 236 κ. ε. (γαλλική μετάφραση από τα ρωσικά: *K istorii immuniteta v Vizantii*, *Viz. Vrem.* 13, 1958, 55-106· και σερβική: G. OSTROGORSKI, *Sabrana dela I*, Βελιγράδι 1969, 405 κ. ε.)

13. M. FREJDENBERG, *Ekskussija v Vizantii XI-XII vv.*, *Velikolukskij Gosudarstvennyi Pedagogičeskij Institut. Učenyje Zapiski* 3, 1958, 354-360.

14. H. MELOVSKI, *Einige Probleme der Exkusseia*, *JÖB* 32/2, 1981, 363-364.

Βυζάντιο τον ΙΑ΄, αν όχι ήδη από τον Θ΄ αιώνα. Την άποψη του Jakovenko υποστήριξε ο Každan με νέα επιχειρήματα, δείχνοντας κυρίως ότι η παραχώρηση σε ιδιώτες δικαστικών προνομίων με χρυσόβουλλο, δεν σήμαινε πως τους δινόταν και το δικαίωμα να δικάζουν τους άλλους ούτε καν τους παροίκους τους¹⁵. Επρόκειτο απλώς για προνόμια των οποίων θα έχαιρε ο παραλήπτης του χρυσόβουλλου όταν και εάν ο ίδιος παρουσιαζόταν ως διάδικος ενώπιον της δικαιοσύνης.

Οι όροι του εγγράφου προνομίων της Νέας Μονής και, ιδιαίτερα, η απαγόρευση εισόδου των δικαστών στην μονή, θεωρήθηκαν ως στοιχεία που αποδεικνύουν την ύπαρξη της δυτικοευρωπαϊκής *impunitas* στο Βυζάντιο. Στην πραγματικότητα, όμως, προσεκτική ανάγνωση του χρυσοβούλλου δείχνει ότι τίποτε τέτοιο δεν συμβαίνει, δεδομένου ότι πουθενά δεν φαίνεται ότι οι μοναχοί είχαν το ελάχιστο δικαίωμα να απονέμουν δικαιοσύνη. Όπως πολύ σωστά υποστήριξε ο Každan, πρόκειται μόνο για μια ειδική μεταχείριση της μονής με σκοπό να της εξασφαλίσει αυξημένη προστασία σε περίπτωση αγωγής εναντίον της.

Η παραχώρηση προνομιακής δικαστικής μεταχείρισης σε ιδιώτες είναι σπάνια στο Βυζάντιο, αλλά το παράδειγμα της Νέας Μονής δεν είναι μοναδικό¹⁶. Το δεύτερο δικαστικό προνόμιο που γνωρίζουμε από τον 11ο αιώνα προέρχεται από το αρχείο της μονής Ίβηρων, σ' αυτό όμως αναφέρεται ρητά ο πολύ ειδικός και συγκεκριμένος λόγος που προκάλεσε την παραχώρησή του. Τον Ιούλιο του 1079, με χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Νικηφόρου Βοτανειάτη, με το οποίο επικυρώνονταν¹⁷ και οι φοροαπαλλαγές και τα προνόμια, που το μοναστήρι είχε πάρει από προηγούμενους αυτοκράτορες, προστίθεται και μια παράγραφος σχετικά με το δικαστήριο που ήταν αρμόδιο για την εκδίκαση των υποθέσεων της μονής. Επειδή οι Ίβηρες μοναχοί δεν γνώριζαν ελληνικά (*ὡς ἄλλογλώσσων τῶν ἐν αὐτῇ τυγχανόντων*), ο αυτοκράτορας ορίζει πως κάθε δίκη που τους αφορά, ποινική ή αστική (*ἐγκληματικὸν ἢ καὶ χρηματικόν*), θα διεξάγεται μόνον μπροστά στο δούκα ή

15. A. P. KAŽDAN, *Ekskussija i ekskussaty v Vizantii, Vizantijskie Očerki*, Μόσχα 1961, 202-206.

16. Δικαστικό προνόμιο είχαν, σύμφωνα με τον νόμο, οι συγκλητικοί. Βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΑ 6, 1, 32.

17. *Actes d'Iviron II*, έκδ. J. LEFORT, N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, Denise PAPA-CHRYSSANTHOU, Vassiliki KRAVARI, Hélène MÉTRÉVELI, Παρίσι 1990, σφ. 41.

κατεπάνω Θεσσαλονίκης, δηλαδή τον ανώτατο στρατιωτικό διοικητή της περιοχής στην οποία ανήκε το Άγιον Όρος, και όχι από δικαστή του θέματος ή άλλο φοροεισπράκτορα. Είναι προφανές πως σκοπός του χρυσόβουλλου ήταν να προστατεύσει τούς Ίβηρες από αδικίες και φορολογικές επιβαρύνσεις και για τον λόγο αυτό τους παρέδιδε στην δικαιοδοσία ενός άρχοντα που δεν ασχολούνταν με δημόσιες εισπράξεις. Και ειδικότερα το δικαστικό προνόμιο αποσκοπούσε στο να προστατεύσει το μοναστήρι από έξωθεν, ενδεχομένως άδικες, επιθέσεις, που θα εκμεταλλεύονταν την άγνοια ή την περιορισμένη γνώση της ελληνικής γλώσσας εκ μέρους των Ιβήρων μοναχών. Πουθενά δεν φαίνεται η διάθεση να τους παραχωρηθεί το δικαίωμα απονομής δικαιοσύνης μέσα στα κτήματά τους ή και έξω απ' αυτά.

Το δικαστικό προνόμιο της μονής Ιβήρων παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με το προνόμιο της Νέας Μονής, χωρίς βέβαια να φθάνει στο σημείο να ορίζει τον ίδιο τον αυτοκράτορα ως τον μόνο δικαστή τους. Η μονή Ιβήρων επέτυχε το προνόμιο της για λόγους ειδικούς.

Υπάρχει και μια ακόμη παλιότερη περίπτωση. Όταν ο Αθανάσιος ίδρυσε την μονή Μεγίστης Λαύρας, το πρώτο μεγάλο κοινοβίο στο Άγιον Όρος, αντιμετώπισε την αντίδραση των παραδοσιακών Αθωνιτών, που δεν επιθυμούσαν την εγκαθίδρυση κοινοβίου στο Όρος, όπου μέχρι τότε ζούσαν μόνο ερημίτες¹⁸. Τότε όμως ο Αθανάσιος είχε την υποστήριξη του Νικηφόρου Φωκά, που σύντομα έγινε αυτοκράτορας και που, για να τον προστατεύσει καλύτερα, του παραχώρησε μεταξύ Αυγούστου 963 και Μαΐου 964 ένα χρυσόβουλλο, που καθόριζε πως η μονή της Λαύρας δεν μπορούσε να δικασθεί παρά μόνο στο αυτοκρατορικό δικαστήριο¹⁹. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα προνόμιο απόλυτα συγκρίσιμο με της Νέας Μονής —και με συνέχεια απόλυτως παρόμοια, όπως θα δούμε.

Κανείς δεν πείραξε την Λαύρα όσο βασίλευε ο Νικηφόρος Φωκάς. Όταν όμως δολοφονήθηκε, ο Πρώτος του Αγίου Όρους και οι λοιποί ηγούμενοι ενήγαγαν τον Αθανάσιο στο αυτοκρατορικό δικαστήριο, όπως τους υποχρέωνε το προνομιακό χρυσόβουλλο, με την κατηγορία ότι ανατρέπει τις αθω-

18. Μελέτησα το θέμα της επιβολής του κοινοβίου και των αντιδράσεων που προκάλεσε, στην ανακοίνωση με τίτλο «Ο Άθως και το σπουδαίο πρότυπο κοινοβίου»: *Το Άγιον Όρος: χθές, σήμερα, αύριο*, Θεσσαλονίκη 1996, 239-245.

19. *Actes de Lavra I*, έκδ. P. LEMERLE, A. GUILLOU, N. SVORONOS, Denise PAPA-CHRYSSANTHOU, Παρίσι 1970, αρ. 5, στ. 61-62.

νιτικές παραδόσεις. Προφανώς ήλπιζαν πως ο διάδοχος (και ηθικός αυτουργός της δολοφονίας) του Νικηφόρου Φωκά θα τους υποστήριζε. Ο Ιωάννης Τσιμισκής, όμως, είχε κι αυτός ταχθεί υπέρ των κοινοβίων και τελικά έστειλε στο Άγιον Όρος ένα σπουδίτη μοναχό για να συμβιβάσει τα πράγματα και να συντάξει τον Τράγο (972), το πρώτο Τυπικό του Όρους, με το οποίο καθιερώθηκε η παρουσία κοινοβίων στην μοναστική χερσόνησο. Το δικαστικό προνόμιο της Λαύρας, λοιπόν, επετεύλεσε με επιτυχία τον σκοπό του.

Πρέπει, λοιπόν, να εξετάσει κανείς αν υπήρχαν ειδικοί λόγοι που να εξηγούν την παραχώρηση παρόμοιου προνομίου στην Νέα Μονή της Χίου με άλλα λόγια, να αναζητήσει τους λόγους που προκαλούσαν τις ανησυχίες των ιδρυτών της.

2. Η ιδιοτυπία των ιδρυτών της Νέας Μονής και οι εχθρότητες που δημιουργούσαν.

Φαίνεται πως η Νέα Μονή ιδρύθηκε στην αρχή της τρίτης εικοσαετίας του ΙΑ΄ αιώνα και πως οι ιδρυτές της, οι μοναχοί Νικήτας και Ιωάννης, πήραν τα πρώτα τους προνόμια από τις αυτοκράτειρες Ζωή και Θεοδώρα το 1042²⁰. Στη συνέχεια, η μονή υποστηρίχθηκε πολύ από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, που της παραχώρησε κτήματα, φορολογικές απαλλαγές και ετήσια επιχορήγηση ύψους 72 χρυσών νομισμάτων²¹.

Από τα πρώτα βήματά της όμως αντιμετώπισε προβλήματα εξ αιτίας των ιδρυτών της, που είχαν, φαίνεται, φανατικούς φίλους και φανατικούς εχθρούς.

Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από ένα εξαιρετικά προκατειλημμένο συγγραφέα, είναι πιθανότατα διαστρεβλωμένες και ασφαλώς δυσνόητες. Πρόκειται για το κατηγορητήριο που συνέταξε ο Μιχαήλ Ψελλός εναντίον του τέως πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλαρίου (λίγο μετά τις 8 Νοεμβρίου 1058)²².

20. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Νέα Μονή*, σελ. 22, υποσ. 6.

21. *JGR* I, 615-618, 628.

22. E. KURTZ - F. DREXL, *Michaelis Pselli Scripta Minora* I, Μιλάνο 1936, 234-275. Νεότερη έκδοση MICHAELIS PSELLI, *Orationes Forenses et Acta*, έκδ. G. DENNIS, Στουτγάρδη-Λιψία 1994, 1-103.

Πρώτα απ' όλα, ο Ψελλός κατηγορεί τον πατριάρχη ως αιρετικό. Για να το αποδείξει, επιδιώκει να τον συνδέσει με τους ιδρυτές της Νέας Μονής, τους οποίους κυρίως χαρακτηρίζει ως αιρετικούς. Αναφέρεται λεπτομερώς στην προστασία που τους παρέσχε ο Κηρουλάριος, στην συνεργασία που είχε μαζί τους, στην επιρροή που άσκησε στους αυτοκράτορες για χάρη τους, στο κείμενο που είχε, φαίνεται, γράψει για να τους επαινέσει και προστατεύσει²³. Με την ευκαιρία αυτή περιγράφει διάφορες μυστικιστικές τελετές, που οι μοναχοί της Χίου, ο Νικήτας και ο Ιωάννης, οργάνωναν σε συνεργασία με κάποια μυστηριώδη μάντισσα λεγόμενη Δοσιθέα, και προσπαθεί να συνδυάσει όλα αυτά με γνωστές και προ πολλού καταδικασμένες αιρέσεις (ειδωλολατρεία με επίδραση χαλδαϊκή, νεστοριανισμό, μεσσαλιανισμό)· με το τέχνασμα αυτό, συνηθισμένο στους βυζαντινούς ρήτορες, ο κατήγορος μπορεί να είναι σίγουρος για την καταδίκη του κατηγορουμένου. Όλα αυτά βέβαια με την ρητορική ασάφεια που διακρίνει τα έργα του Ψελλού.

Συγκεκριμένα για τους μοναχούς, με τους οποίους, σημειωτέον, διατηρούσε προσωπικές σχέσεις και αλληλογραφούσε²⁴, ο Ψελλός μιλά για φήμες (*διατεθρούλληται*) ότι παρέβησαν τους κανόνες των πατέρων, ότι εισήγαγαν νέα ήθη και κανονισμούς σχετικά με την φύση των πνευματικών δυνάμεων και με την εκκλησιαστική τάξη πρώτα στα μοναστήρια τους (περισσότερα από ένα) και κατόπι σε άλλα μοναστήρια. Τους κατηγορεί, επίσης, ότι περιέρχονταν τα χωριά μαζί με την Δοσιθέα, η οποία ντυνόταν σαν άνδρας²⁵, και της παραστέκονταν στις μαντικές της δραστηριότητες, τις οποίες πετύχαινε πέφτοντας σε έξαρση και μέθη (*βακχεία*) κουνώντας τις βλεφαρίδες της με ορισμένο τρόπο και παίρνοντας συγκεκριμένες στάσεις με το σώμα της²⁶. Τέλος, καταγγέλλει ότι όλα αυτά, που περιγράφονται ως οράματα της Δοσιθέας (ότι δηλαδή επικοινωνούσε με αγίους και ιδιαίτερα με την Παναγία και τον Ιωάννη τον Πρόδρομο), γοήτευαν πολλούς απλούς ανθρώπους, αλλά και τον πατριάρχη. Αλλού γίνεται λόγος για άτομα που βλέπουν το θείον φως²⁷ —για ησυχαστικές πρακτικές δηλαδή. Εξ άλλου, οι μοναχοί

23. KURTZ - DREXL, I, 236 κ. ε.: πρβλ. 264, 274 (για το κείμενο).

24. KURTZ - DREXL, II, 58-60: Ο Ψελλός ζητά την ευλογία των μοναχών, διαπραγματεύεται ανταλλαγές βιβλίων, και ευχαριστεί για μια αποστολή μαστίχας.

25. Και αυτό είναι μία κατηγορία: KURTZ - DREXL, I, 270 κ. ε.

26. *Ο. π.*, 235-238.

27. *Ο. π.*, 248.

της Χίου υποστήριζαν, φαίνεται, στα συγγράμματά τους, πως η Θεοτόκος γνώρισε τις ωδίνες του τοκετού, πράγμα που τους εξομοίωνε, στα μάτια του Ψελλού, με τους Νεστοριανούς²⁸.

Υπήρχαν, φαίνεται, αντιδράσεις· όσο βασίλευε ο Κωνσταντίνος Μονομάχος δεν εκδηλώθηκε τίποτε. Αμέσως μετά τον θάνατό του, όμως, τα πρακτόμενα των μοναχών της Χίου κατηγορήθηκαν επίσημα, φαίνεται, από μέλη της συγκλήτου (αναφέρεται το όνομα του Δαβίδ υπάτου και νουμεραρίου, του διοικητή δηλαδή μιας από τις μεγάλες φυλακές της Κωνσταντινούπολης²⁹). Ξέσπασε σκάνδαλο. Η αυτοκράτειρα Θεοδώρα (1055-56), προφανώς εκτελώντας τις διατάξεις του χρυσοβούλλου του 1045, από το οποίο ξεκινήσαμε και οι οποίες καθόριζαν ότι μόνον ο αυτοκράτορας δικαιούνταν να εξετάσει οιαδήποτε αγωγή εναντίον των μοναχών της Νέας Μονής, κάλεσε τους δύο ιδρυτές στο αυτοκρατορικό δικαστήριο³⁰, στο οποίο συμμετείχαν συγκλητικοί, μοναχοί και αρχιερείς (όχι όλοι, γράφει ο Ψελλός, αλλά μόνον όσοι δεν είχαν μολυνθεί από το δαίμονα: δηλαδή οι εχθροί τους). Η διαδικασία, όπως περιγράφεται από τον Ψελλό, είναι χαρακτηριστική. Οι εχθροί των Νεαμονιτών τους κατήγγειλαν στην αυτοκράτειρα Θεοδώρα, η οποία ανέλαβε να εξετάσει την υπόθεση ([Θεοδώραν] *πεπείκασι βοηθεῖν καὶ τὴν ἀπάτην ἐλέγχειν καὶ τοὺς προστάτας τῆς ἀσεβείας εὐθύνειν*). Βέβαια, προσθέτει ο Ψελλός, κανονικά θα έπρεπε ο πατριάρχης να υπερασπισθεί το ποιμνίό του που απειλούνταν από την αίρεση· επειδή όμως ο ίδιος ήταν με το μέρος των αιρετικών, *τὸ εὐσεβὲς καὶ θεῖον βασιλείον (βῆμα)* ανέλαβε την προστασία των πιστών. Οι μοναχοί της Χίου παρουσιάστηκαν στην σύγκλητο, η οποία και διατύπωσε έγγραφο κατηγορητήριο· τελικά καταδικάστηκαν με απόφαση της ιερᾶς συνόδου, στην οποία ο πατριάρχης δεν έλαβε μέρος, και εξορίστηκαν χωριστά ο ένας από τον άλλο, χωρίς όμως να καθαιρεθούν. Η περιουσία της μονής ημεύθηκε. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ η ακρίβεια με την οποία έγιναν σεβαστοί κατά τη διαδικασία οι όροι του χρυ-

28. Ο. π., 250.

29. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Νέα Μονή*, 26, υποσ. 9.

30. Δεδομένου ότι το μοναστήρι είχε ειδικό προνόμιο, δεν υπάρχει λόγος να αναζητήσουμε εδώ τον «αρμόδιο δικαστή» για τέτοιου είδους υποθέσεις. Σχετικά με τον αρμόδιο δικαστή, βλ. Ruth MACRIDES, *The Competent Court*, στο Angeliki LAIOU - D. SIMON (εκδ.), *Law and Society in Byzantium: Ninth - Twelfth Centuries*, Washington D.C. 1994, 117-129.

σοβούλλου του 1045. Η αγωγή των Νεαμονιτών έγινε στον αυτοκράτορα, ο οποίος ανέθεσε την εξέταση της υπόθεσης στη σύγκλητο, η οποία με τη σειρά της ανέθεσε την καταδίκη και τον καθορισμό της ποινής στην αρμοδιότερη πατριαρχική σύνοδο. Όπως γράφει και το χρυσόβουλλο του 1045 (βλ. πιο πάνω, σ. 49) η αγωγή ξεκινά από τον αυτοκράτορα και από εκεί περνά σε όποιον δικαστή εκείνος αναθέσει την υπόθεση *μετά την ακρόασιν*.

Οι Νεαμονίτες αποκαταστάθηκαν αργότερα, επί Ισαακίου Κομνηνού, λόγω της επιρροής του Κηρουλαρίου, επέστρεψαν στο μοναστήρι τους και ξαναπήραν τα κτήματά τους³¹. Από την αφήγηση φαίνεται πως οι μοναχοί της Χίου, μολοντί καταδικάστηκαν, διατηρούσαν πολλούς οπαδούς και υποστηρικτές, που δεν τους εγκατέλειψαν στις δυσκολίες ακόμα και την εποχή της δίκης· και πως η πρόσκαιρη επιτυχία των αντιπάλων τους μπορεί να οφειλόταν στην ίδια την αυτοκράτειρα Θεοδώρα.

Είναι προφανές ότι η περιγραφή του Ψελλού είναι προκατειλημμένη και διαστρέφει τα γεγονότα παρουσιάζοντας τους ιδρυτές της Νέας Μονής σαν θαυματοποιούς λαϊκού πανηγυριού. Εφόσον οι δραστηριότητές τους αυτές γίνονταν αποδεκτές από μερικές τουλάχιστον εκκλησιαστικές και πολιτικές αρχές, πιθανότερο φαίνεται πως οι μοναχοί της Χίου, που ξεκίνησαν, σαν τόσους άλλους, από τη θαυματουργή ανακάλυψη εικόνας της Παναγίας, πρέσβευαν μίαν ιδιότυπη, μυστικιστική λατρεία, με έντονο το στοιχείο του ενθουσιασμού και της μέθεξης· *θεαγωγία, θεοφορία, επίπνοια, χρησιμωδός, μυσταγωγοί, προρρήσεις, χρησμοί*, ιδού μερικοί χαρακτηριστικοί όροι, που χρησιμοποιεί ο Ψελλός. Τέτοιες συνήθειες προκαλούσαν πάντοτε αντιδράσεις και συνεπώς δημιουργούσαν κινδύνους για τη μονή και τους μοναχούς.

Ας σημειώσουμε ακόμη ότι, σύμφωνα με την παράδοση, στη Χίο οι μοναχοί ζούσαν αρχικά σε απομόνωση και ερημία (*κατά μόνας Θεῶν*), το σύστημα φαίνεται όμως πως άλλαξε αργότερα, μετά το 1057³².

Δραστηριότητες αυτού του είδους δεν είναι πρωτοφανείς τον ΙΑ΄ αιώνα. Ο ίδιος ο Ψελλός μας πληροφορεί πως η αυτοκράτειρα Ζωή,

31. KURTZ - DREXL I, 243-245, 255, πρβλ. και 251, όπου επαναλαμβάνεται ότι η λήψη απόφασης παρεπέμφθη στην ιερά σύνοδο, η οποία ως εκτελεστικό όργανο τους εξόρισε χωρίς να τους καθαιρέσει.

32. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Νέα Μονή*, 29 και σημ. 10.

βαθεία προσηλωμένη στα θρησκευτικά θέματα, είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προφητεία και μαντεία³³. Οι προφητείες και μαντείες ενδιέφεραν επίσης ιδιαίτερα και τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, ο οποίος ενίοτε στρεφόταν και προς επαγγελματίες μάντεις³⁴, και τον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο, όπως συνάγεται από το κατηγορητήριο. Συνεπώς, οι μυστικιστικές δραστηριότητες των μοναχών της Χίου, είχαν συμπάθειες στους υψηλούς κύκλους της πρωτεύουσας.

Όχι όμως παντού η αυτοκράτειρα Θεοδώρα ήταν αντίθετη και στη θέση της αυτή υποστηριζόταν από πολλούς, τόσο στη σύγκλητο, όσο και στη ιερά σύνοδο, οι οποίοι περίμεναν την κατάλληλη στιγμή για να χτυπήσουν τους Νεαμονίτες. Το έπραξαν αμέσως μετά τον θάνατο του Μονομάχου.

Τον ΙΑ΄ αιώνα πραγματοποιούνταν αλλαγές στον κόσμο των βυζαντινών μοναχών. Το αναμορφωμένο κοινοβιακό σύστημα, που εκπροσωπούσαν κυρίως από την κωνσταντινουπολίτικη μονή των Στουδίου, επιβαλλόταν όλο και περισσότερο, ακόμη και στα πιο απομονωμένα ερημητήρια, όπως το Άγιον Όρος. Επί Κωνσταντίνου Μονομάχου, η μονή Στουδίου ήταν παντοδύναμη, ικανή να επιβάλει στον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο μιαν οδυνηρή δημόσια ταπείνωση³⁵.

Ταυτόχρονα όμως εμφανίζονταν νέα μυστικιστικά κινήματα. Πιο γνωστός εκπρόσωπός τους είναι ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος, ο οποίος, ως σημειωθεί, είχε στα νιάτα του εκδιωχθεί από την μονή Στουδίου ακριβώς για τις ιδέες του αυτές. Οι νέες λατρευτικές μέθοδοι, που εισάγονταν τότε, βασιζόνταν στην άμεση μυστική επικοινωνία με το θείο, μέσω της αυτοσυγκέντρωσης και της κατ' ιδίαν εντατικής προσευχής. Η πνευματικότητα του Νέου Θεολόγου μετέτρεψε σημαντικά την εικόνα του Βυζαντινού μοναχισμού τον ΙΑ΄ αιώνα.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να τοποθετηθούν και οι μοναχοί της Χίου και οι δραστηριότητές τους, που τόσο διαστρεβλώθηκαν από τον

33. Μιχαήλ Ψελλος, *Χρονογραφία*, έκδ. Renault, I, 149-150.

34. Ψελλος, *Χρονογραφία*, II, 12.

35. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, έκδ. THURN, 434: ο πατριάρχης αποπειράθηκε να διαγράψει τον Θεόδωρο Στουδίτη από τους αγίους, όμως η αντίδραση του στουδίτη ηγουμένου Μιχαήλ Μερμεντούλου ήταν τέτοια που, όχι μόνο το σχέδιο εγκαταλείφθηκε, αλλά και ο πατριάρχης υποχρεώθηκε να αναγνωρίσει δημόσια το λάθος του. Την Κυριακή της Σαμαρείτιδος, ενώ διαβαζόταν στην Αγία Σοφία ο κατάλογος των ορθοδόξων

Ψελλό. Πέρα από τις προσωπικές συμπάθειες του αυτοκρατορικού ζεύγους και του πατριάρχη, οι ιδρυτές της Νέας Μονής εκπροσωπούσαν, πιθανώς, μια κατεύθυνση μέσα στο καινούργιο μυστικιστικό ρεύμα που εμφανιζόταν τότε στην Κωνσταντινούπολη. Το επίτεδό τους ήταν πιθανώς πιο κοντά στον «άνθρωπο του δρόμου» (και τον ίδιο τον αυτοκράτορα, του οποίου η πνευματικότητα δεν παρουσίαζε τίποτε το εξαιρετικό), οι απαιτήσεις τους ήταν ασφαλώς πιο προσγειωμένες, αφού κατόρθωσαν να δημιουργήσουν ένα τόσο σπουδαίο μοναστήρι —ένα σύμπλεγμα μοναστηριών. Οι ιδέες τους όμως και οι πρακτικές τους ξεχώριζαν από το κοινοβιακό πρότυπο, που μόλις είχε θριαμβεύσει στην Κωνσταντινούπολη, και προκαλούσαν αντιδράσεις. Και οι ίδιοι οι μοναχοί αισθάνονταν την απειλή. Όντας αιθεροβάμονες, κινδύνευαν να χάσουν την περιουσία τους. Κινδύνευαν όμως περισσότερο για την ιδεολογία τους.

Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος, που αναμφισβήτητα τους υποστήριζε, είχε κάθε λόγο να τους πιστέψει. Ήταν εύκολο να υποπτευθεί κανείς πως οι ιδεολογικοί αντίπαλοί τους επιδίωκαν να ιδιοποιηθούν την περιουσία τους και να τους εξουθενώσουν χρησιμοποιώντας την δικαιοσύνη, ή ορισμένους συντηρητικούς ή φορμαλιστές εκκλησιαστικούς κύκλους. Κι έτσι ακολούθησε το παράδειγμα του Νικηφόρου Φωκά (πιθανώς και άλλων αυτοκρατόρων, που δεν μας είναι γνωστοί). Παραχωρώντας τους με το χρυσόβουλλο του 1045 την προνομιακή δικαστική μεταχείριση, που αναφέραμε, τους παρείχε εξασφάλιση από οποιαδήποτε επίθεση εναντίον τους: κανείς δεν θα μπορούσε να τους συντρίψει (ή να τους οδηγήσει σε πτώχευση) με μια απλή κακοδικία —οι κατήγοροι θα χρειάζονταν να πείσουν το αυτοκρατορικό δικαστήριο, που φυσιολογικά θα ήταν πλιό ουδέτερο σε τέτοιου είδους κατηγορίες και οπωσδήποτε δεν θα ήταν προκατειλημμένο εναντίον τους (και στην περίπτωση του Μονομάχου θα ήταν ευνοϊκά διατεθειμένο). Το ίδιο ίσχυε φυσικά και σε περίπτωση αντιδικίας για αστικές διαφορές, π.χ. για κτήματα, διότι και τότε το πανίσχυρο επιχείρημα της αίρεσης θα μπορούσε να χρησιμοποιη-

από το Συνοδικό, ο πατριάρχης διέκοψε τον αναγνώστη για να προφέρει μόνος του, με στεντόρεια φωνή, το όνομα του Θεοδώρου Στουδίτη.

ηθεί από τούς αντιδίκους. Αλλά βέβαια τα πράγματα θα εξαρτιόνταν πλέον, όπως είναι φυσικό, από την προσωπική διάθεση του εκάστοτε αυτοκράτορα³⁶.

Το δικαστικό προνόμιο, που δόθηκε το 1045 στους μοναχούς της Νέας Μονής, δεν έχει καμμία σχέση με παραχώρηση του δικαιώματος να δικάζουν· όπως και στην περίπτωση της μονής Ιβήρων και της μονής της Λαύρας, που είδαμε παραπάνω, αποσκοπούσε στο να παράσχει ειδική προστασία σε μια μονή που διέτρεχε αυξημένους κινδύνους. Οι Ίβηρες κινδύνευαν από τούς αχόρταγους γείτονές τους και τους ακόμη πιο αχόρταγους φοροεισπράκτορες, που θα μπορούσαν να εκμεταλλευθούν την ανεπαρκή τους γνώση των ελληνικών· οι Λαυριώτες του Ι΄ αιώνα, κινδύνευαν από την αντίδραση των παραδοσιακών Αθωνιτών· οι Νεαμονίτες, χειρότερα, είχαν να αντιμετωπίσουν την εχθρότητα του μοναστηριακού κατεστημένου της βυζαντινής πρωτεύουσας. Σε ένα καλοδιοικούμενο κράτος, όπως ήταν το Βυζάντιο των μέσων του ΙΑ΄ αιώνα, τα προστατευτικά μέτρα του Κωνσταντίνου Μονομάχου είναι και κατανοητά και αναμενόμενα. Και, φαίνεται, εγγράφονται στο πλαίσιο μιάς γενικότερης πολιτικής των αυτοκρατόρων, που απέβλεπε στην προστασία των κάθε είδους μειοψηφιών.

Αν κανείς θελήσει να χρησιμοποιήσει σύγχρονη γλώσσα, θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι το δικαστικό προνόμιο του 1045 δόθηκε στην Νέα Μονή για να προστατεύσει μια καινούργια ιδέα και θρησκευτική πρακτική από τις δυνάμεις της συντήρησης. Συμπαθητικό.

36. Ήδη επί Κωνσταντίνου Μονομάχου η μονή σύρθηκε στο αυτοκρατορικό δικαστήριο για κτηματικές διαφορές και μάλιστα φαίνεται πως έχασε τη δίκη. Επειδή όμως οι αντίδικοί της για να κερδίσουν, είχαν παρασιωπήσει το γεγονός ότι η μονή είχε αυτοκρατορικό προνόμιο (*τὸ κατὰ τοῦ χρυσοβούλλου τῆς βασιλείας μου λέγειν παρασιωπήσαντες, ψήφισμα ἔλαβον*), ο αυτοκράτορας παρενέβη με νέο χρυσόβουλλο του 1049 και δικαίωσε το μοναστήρι: *JGR I*, 634-635.

NIKOS OIKONOMIDES, The Judicial Privilege of Nea Moni on Chios

Emperor Constantine IX Monomachos granted (1045) to the monastery of Nea Moni on Chios a judicial privilege: any action against the monastery should be brought to court in front of the imperial tribunal only (*JGR* I, 629-631).

In the present article it is argued that this privilege has nothing to do with the Western *immunitas*, because the privilege does not give the monastery any right to judge other people. The privilege is compared to the similar ones granted to the monasteries of Lavra (963-964) and Iviron (1079). And it is interpreted as an effort to protect the founders of Nea Moni, who were seemingly spiritual mysticists, from the monastic establishment of Constantinople, especially the cenobitic Stoudiou movement.

In fact, as we learn from Psellos, the founders of Nea Moni were eventually accused and condemned of heresy by the imperial tribunal under empress Theodora (1055-56), but were later re-instated thanks to the support of Patriarch Michael Keroularios.